

SECTION

3

EDWƆKƐMGBƆKƐ
NEE NGYEHYƐLEƐ

ANĒE NĒE YE GYIMALILĒ

EdwĒkĒmgbŌkĒ NĒe NgyehyĒlĒe

MUKENYE

EdwĒkĒmgbŌkĒ biala lĒ edwĒkĒkpŌkĒ ekpunli anzĒe edwĒkĒkpŌkĒ abusua mŌ bĒfindevinde ō bo a. WŌ ngyĒnu ēhye anu yĒbazukoa edwĒkĒmgbŌkĒ ekpunli duma (edwĒkĒmgbŌkĒ abusua) titili ; duma, dumangilenu, yĒkpŌkĒ nĒe yĒkpŌkĒngilenu ne mŌ anwo debie. NdelebĒbo mŌ ēbanyia ye wŌ edwĒkĒkpŌkĒ ekpunli abusua ne mŌ anwo la bamaa wŌade gyima mŌ edwĒkĒkpŌkĒ ko biala di la abo.

WŌ ēhye awieleē ēbahola:

- i. WŌagua aluma wŌ bĒ ekpunli ngakyile ne mŌ anu(Ndonwo; kpale, gyene, gyegye, munli nĒe mŌ ēha la)
- ii. WŌagua dumangilenu wŌ bĒ ekpunli ngakyile ne mŌ anu (fŌnwohilelĒ, dodohilelĒ, nĒe subanehilelĒ) na wŌava wŌawulowula ēdendĒmunli nu
- iii. WŌagua yĒkpŌkĒ wŌ nyiavokpŌkĒ, nyiavoanvakpŌkĒ yĒ mŌnwonyiavokpŌkĒ ekpunli ne mŌ abo.
- iv. WŌagua yĒkpŌkĒngilenu wŌ bĒ ekpunli ngakyile ne mŌ anu (Ndonwo; kesi, ēleka, meke, deēmŌti)

Adwenle Titili

Duma a le edwĒkĒkpŌkĒ anzĒe edwĒkĒmgbŌkĒ mŌ yĒfa yĒfĒlĒ aleeabo ninyene la. YĒkola yĒgua aluma wŌ ekpunli ngakyile ēhye abo; duma kpale, duma gyegye, duma gyene yĒ duma munli. DodohilelĒ dumangilenu le dumangilenu mŌ ka edwĒkĒ fale duma bie dodo anzĒe ye ēzuzule nwo la. SubanehilelĒ dumangilenu noko a le dumangilenu mŌ kile maa yĒnwo kesi duma anzĒe dumagya bie de la. NgilenukpŌkĒ a le dumangilenu ne mŌ doa duma ne mŌ ōkile nu ndinli zo la. YĒkpŌkĒ a le edwĒkĒmgbŌkĒ mŌ kile nyĒlĒe anzĒe gyinlabelĒ la. YĒkpŌkĒ ekpunli nsa ne a le nyiavokpŌkĒ, nyiavoanvakpŌkĒ yĒ mŌnwonyiavokpŌkĒ.

Yekpokengilenu kile yekpòkè, dumangilenu nee yekpokengilenu bie mɔ noko anu. Yekola yegua yekpokengilenu wɔ ekpunli ngakyile ehye mɔ abo; kesi yekpokengilenu, eleka yekpokengilenu, meke yekpokengilenu, dodo yekpokengilenu, eleka-mɔɔ-ɔdɔwɔ yekpokengilenu yee deemɔti yekpokengilenu.

NUNINYÉNE

Wɔ be ekpunli ngakyile ne mɔ anu, behéle ninyene bulu mɔɔ benwu be wɔ be sukulu sua ne anu yee alienwo la aluma. Eza kéle edwekemgboké nwɔɔ mɔɔ kile wɔ nganeedele mɔɔ enyia ye wɔ sukulu sua ne anu nee alienwo la boka ye. Wɔ ekpunli edee ne nee ekpunli ngakyile ne mɔ mɔɔ eha la adwenle ne le ko ɔ ?

Duma a le duzu ?

Duma a le edwekekpòkè mɔɔ yefa yeféle sonla, eleka, nane anzee debie la. Aluma bie mɔ noko kile adwenle, gyinlabelé anzee nganeedele.

Duma ekpunli ngakyile

Duma kpale

Duma kpale a le edwekekpòkè mɔɔ yefa yeféle sonla, eleka nee aleɛabo ninyene mɔɔ le be ti anwo aluma la. Meke biala, yefa ngelelerakpòkè koatee a yebɔ duma kpale ehélele bo a, ɔnvale nwo eleka mɔɔ ekevinde wɔ edendemunli nu la. Ndonwo a le:

Menli aluma: Asua, Adonle, Idulusu, Wangéla, Kofi, Akuba, Amoa nee mɔɔ bokeboka nwo la.

Eleka aluma(Azua): Aziema, Ngenla, Simpa, Tamale, Bolɔfo, Awiane nee mɔɔ bokeboka nwo la.

Kenle aluma: Mole, Dweké, Maanle, Kenlenzile nee mɔɔ bokeboka nwo la.

Siane aluma: Siane Enlanle, Siane Enlunli, Siane Eziane, Siane Ewòkéle, Siane Bulu, Bolonyia Siane nee mɔɔ eha la.

Gyima aluma: Komfo Anokye Asopiti, Gana Sukunsa ne, Gana Gaze Kɔmpéle nee mɔɔ eha la

Azule aluma: Azule Pela, Azule Vɔleta, Azule Siane, Amanzule, Fea nee mɔɔ eha la.

Duma gyene

Ehye a le edwekemgbōke mō yefa yefele aleabo ninyene mō enle be ti anwo aluma la. Wō be ehēlele nu, yefa ngeleleramgbōke ngyikyī a yebō be bo a gyese bebō edendemunli bo na yeava ngeleleramgbōke ngokoatee. Yekola yefa deeholekilevole nee dumangilenu yesua be. Ndonwo bie mō a le pene, buluku, pensele, sua, fele, nyevile, toba, egyaade, sukulu sua.

Duma gyegye

Ehye le edwekemgbōke mō kile adwenle anzee gyinlabelē mō yenva ye nye yennwu be na bele aluma la. Ehye gyi eke maa adwenle mō yenva ye nye yennwu ye, yende ye nganee anzee yengola yenzō nu la. Ehye mō meke dōnwo ne ala kile gyinlabelē, adwenle nee nganeedele. Ndonwo bie mō a le anyeliele, ehulole, alōbōle, nyane, nōhale, nrēlebe nee mō eha la.

Duma munli

Ehye le edwekemgbōke mō yefa yefele ninyene mō yenwu be anzee yekola be nu sō la. Bele ninyene mō yenwu be enyelezo wō ewiade ne anu na ye nee be nyia ngitanwolile la. Bekile ninyene anzee awie mō yekola yegyīnla ye nganeedele nveyeba nnu ne (nu-ezōle, edele, enwunle, nvoanledele yee felekodelē) azo yeda be ali la. Duma munli ndonwo bie mō a le bole, ekponle, esokpa, anwoma, nzule, ndetele, sanwule, kenle, ezonle nee mō eha la.

Gyima 1

Gua aluma ehye mō ekpunli nu wō duma kpale, duma gyene, duma gyegye nee duma munli abo. Kile deemōti wōbō kpōke ehye la.

- i. kilehilevole
- ii. ekponle
- iii. ehulole
- iv. Agyeiba
- v. Dwōno
- vi. anyeliele
- vii. koyele
- viii. ebia
- ix. anwoma
- x. bole

Gyima 2

- i. Wɔ bɛ ekpunli ne mɔ anu, behile aluma mɔɔ wɔ egengadeɛ ne mɔɔ wɔ aze eke anu la kɔsɔti.
- ii. Bɛgua aluma ne mɔɔ behile wɔ adawu ne anu la wɔ aluma ekpunli ngakyile nna ne abo

duma munli**duma gyene****duma kpale****duma gyegye**

- iii. Bɛva ndonwo ne mɔ mɔɔ behile la bɛwulowula ɛdendɛmunli sikale nu. Ndonwo; *Me suazo le ekyi.*

Me Suazo Guanu Akpɔsahɔɛ

Wɔ *Me suazo*, yɛɛ eleka bie mɔɔ alagye ɛnle fee mɔɔ bɛfɛɛ ye gua a. Ɖle anyeliɛɛ eleka mɔɔ menli yia nu di ninyɛne nwo gua a. Ɖvi mbakamra nee aleɛmra kɔdwu ndanɛ, ninyɛne mɔɔ ngakula fa di nwɔhoa, bɔbɔ suanu ninyɛne, ɛbahola wɔnyia debie biala wɔ eke.

Dapene awieleɛ biala, me nee me abusua ne kɔ gua ne anu kɔtoto ye ninyɛne. saa ɔka ekyii yɛdwu eke ne a, mete menli mɔɔ tɔnedɔne ninyɛne ne mɔ la ane ke bɛɛɛbɔbɔ bɛ ninyɛne ne mɔ awolɛ yɛɛ adɔvolɛ mɔɔ anye ɛkpota bɛ ninyɛne ɛdɔɛ nwo la nganɛ.

Mɔɔ di moa kye me la a le mbakamra nee aleɛmra ngakyile ngeɛma ngeɛma mɔɔ beziezi bɛ pɛpɛpɛ wɔ efiade ne mɔ anu la. Akutue mɔɔ nzule wɔ nu, konwo mɔɔ ɛbolo weɔnwo yɛɛ kpakpa amunli mɔɔ nwolɛ ta la wɔ eke. Ninyɛne mɔɔ le amolɛ la nganɛ ne fa anwoma ne, na ɔmaa mepe ke mebaye mɔɔ me nye die nwolɛ kpale la.

Bieko, yɛtoa zo yɛkɔ efiade ne mɔ mɔɔ bɛtɔnedɔne ndanɛ nee nwolɛ ninyɛne ngakyile la anu. Anwuma adeladeɛ mɔɔ anye te, sekete mɔɔ ɛnla bɛ nwo, nee agundeɛ mɔɔ ta la a kye me a. Mɔɔ mekulo la a le ke mebakpɔsa ninyɛne mɔɔ beziezi la anu, meakpɔndɛ ninyɛne mɔɔ mewula a ɔ nee me di la meaboka mɔɔ melɛ bɛ la nwo.

Mɔɔ yɛɛtoa ye gua ne anu akpɔsa ne azo la, yɛnwunle efiade mɔɔ bɛtɔne ninyɛne mɔɔ ngakula fa di nwɔhoa nee bɛ nwo ɛzieziɛ ninyɛne ngakyile mɔɔ awolɛ ɛnye se la. Ɖvi baaluu ngeɛma nee ninyɛne mɔɔ ɛfuandi a ɔpɛ ɔ nwo ke atɛ la kɔdwu ninyɛne mɔɔ ye nyeɛɛ yɛɛ ababa nwo zo. Debie biala mɔɔ kakula ko biala hyia di nwɔhoa la bie wɔ eke. Saa menwu anyeliɛɛ mɔɔ wɔ mbɛda mɔɔ ɛɛneɛnlea

ninyene m̀̀ ngakula fa di nẁ́hoá ne m̀̀ m̀̀ beziezie la anyunlu a mengola me nwo s̀̀ gyese mesele ala.

Awielee ne yedwule gua ne eleka m̀̀ beɔnedone suanu ninyene la. Eke, yenwu debie biala, ɔvi egyaade ahyenze nee debie m̀̀ yefa yekpuda ninyene kɔdwu ninyene m̀̀ yefa yesiezie ye suanu nwo zo. Me nli to ɔ bo aze yeye m̀̀ yehyia la na meaboa ye ẁ̀ baage ne m̀̀ ezoaale nu.

Yetoa aluma ekpunli ngakyile ne m̀̀ ezukoale zo.

Ekpunli duma

Bele edwekemgboké m̀̀ yefa yekile ninyene m̀̀ gua ye ekpunli ekpunli la. Epunli ne kola ye ninyene, nane nane anzee menli. Ndonwo a le ehye m̀̀; fane, abusua, taake, sosokpule, betike, siake nee m̀̀ eha la. Bele bahole aluma, ɔnvale nwole ke belekile menli, ninyene anzee nane nane dodo la.

Gyima 3

Maa ekpunli duma ndonwo ngakyile nnu boka m̀̀ yeha la anwo. Fa ẁ̀ nyelebenloa ne kile e g̀́nwo.

Neenlea edendemunli ne m̀̀ m̀̀ ẁ̀ aze eke la anu aluma ne m̀̀ beha la na kile m̀̀ bekola betia nee m̀̀ bengola bendia la.

- Ẁ̀ anyeliele ne anzi nafele vale **ngakula** ne m̀̀ ndende zo.
- Nea boe! **Nzule** ne abo k̀̀.
- Senlenluanle **ahale** nee kpolisima ahale a gyigyí eke a.
- Yekulo nzule **adoba** mgbole ne m̀̀.
- Ahenle m̀̀ to me alee ne la fa **beta** kpale a ye keeki ne m̀̀ a.
- **Maanyelema** nye a behyia befa bedie mela sikale bie beto nu a?
- Mbada d̀́nwo kulo **meleke** noko Dwoye kyí.
- Befá **ndetele** a beye nwodee d̀́nwo a.
- Akuba nee Akukyí kola b̀̀ **edwendole nwo ninyene** ngakyile.
- Enee mete nganee ke meve ɔlua **kyakileti** eleka mumua ko m̀̀ menlile la ati.

M̀̀ li awielee la a le ke, eza yekola yegua aluma ẁ̀ ekpunli ngakyile mgbole nwio anu, beme a le edia yee anle-edia. Edia aluma gyi eke maa ninyene m̀̀ yekola yetiedia be la k̀́sɔti (Ndonwo, pene, teladee, pensele, fane, ekyima,

amango, akutue nee mōō ēha la). Anle-ēdia aluma gyi ēkē maa ninyene mōō yēngola yēndiedia bē la. Ndonwo bie mō a le nwole, awule, nzule, edwēkē nee mōō ēha la. Ninyene mōō le nzule nzule anzēē le kē nzule la nee duma gyegye le anle-ēdia.

MOBONU KPUYIA

1. Fa wɔ edwekemgboké kile дума anu.
2. Kile ehye mɔ ko biala anwo ndonwo nnu wɔ egengadeé ne mɔɔ wɔ aze éke la anu;
  - i. Sonla дума
  - ii. Kenle дума
  - iii. Eleka kpokyee bie дума
  - iv. Anle-edia дума

Kofi dule adenle hɔle suakpole bie mɔɔ bikye ye suazo la azo. Ɔhɔle Dweke yéé sua ne дума a le Ngenla. Ngenla le eleka kélema mɔɔ le esanwu dɔɔnwo nee azua ngelema. Anyeliele mɔɔ Kofi nyianle ye la enle ye eweene. Ehye le kenle mɔɔ li moa mɔɔ yehɔ suakpole ehye azo a. Ɔhɔle efiade kpole bie anu na ɔtotole ninyene le ké baage, mgbɔlaboa, bé sa wate, bélete, anwuma adeladeé nee mɔɔ éha la. Nɔhale nu, ɔ nye anlie kési ninyene awolé wɔ anwuma wɔ Ngenla la anwo na ɔvuale ké ɔnrédénla suakpole ne azo.

3. Fa wɔ edwekemgboké kilehile aluma ngakyile ehye mɔ anu na maa ko biala anwo ndonwo nwiɔ. Fa ndonwo ne mɔ kélehele edendemunli sikale nsa na fa kile é gɔnwo mɔ.
  - i. дума munli
  - ii. дума gyegyé
  - iii. anle-edia дума
  - iv. ekpunli дума

MOBŌNU KPYIA NE MŌŌ WŌ DUMA EZUKOALĒDEE NE ANWO LA NYELEBEN- LOA

1. (Nyelebenloa mŌŌ bezuzu la) Duma a le edwĒkĒkpŌkĒ mŌŌ yefa yefĒle sonla, Ēleka, nane anzĒĒ debie la.

Duma noko kola ye aleĒabo ninyene mŌ ŒbŌ ye nwo mgbŌleka Ēyia la.

2.i. Sonla duma: Kofi

- ii. Kenle duma: DwĒkĒ
- iii. Ēleka kpŌkyee duma: NgĒnla
- iv. Suakpole, suazo, Ēleka, Ēsanwu, azua, efiade, ninyene, bage, mgbŌlaboa, bĒ sa wate, bĒlĒte, anwuma tĒladeĒ, awolĒ

- 3 i. (Nyelebenloa mŌŌ bezuzu la). Duma munli a le edwĒkpŌkĒ mŌŌ yefa yefĒle ninyene mŌŌ yĒkola yĒnwu bĒ la..

ANZĒĒ

- ii. Duma munli a le ninyene mŌŌ yĒnwu bĒ ĒnyeĒzo wŌ ewiade ne anu na ye nee bĒ nyia ngitanwolilĒ la. Ndonwo; mbaka, enrinli, anwĒĒ. Duma gyegye kile adwenle nee nganĒdele

ANZĒĒ

Duma gyegye a le edwĒkĒkpŌkĒ mŌŌ yefa yefĒle ninyene mŌŌ yĒngola yĒnva ye nganĒdele nveyeba nveyeba ne mŌ (ĒnwulĒ, nu-ĒzŌĒ, nvoanledele anzĒĒ Ēdele) yĒnnwu bĒ la. Ndonwo; abotane, ĒhulolĒ, nyele, anyeliĒĒ, nee mŌŌ Ēha la.

Anle-Ēdia duma a le aluma mŌŌ yefa yefĒle ninyene mŌŌ yĒngola yĒndia la.

Ekpunli duma kile edwĒkĒmgbŌkĒ mŌŌ yefa yefĒle menli, ninyene anzĒĒ nana nana mŌŌ gua ye ekpunli ekpunli la.

KĒkala wŌzukoa duma nee ye ekpunli ngakyile ne mŌ. Maa yĒnlea dumangilenu.

Duzu a le dumangilenu ?

Wō bē ekpunli ekpunli ne mō anu, bēhile edwēkēmgbōkē nsa nsa mōō ēbēva wōahile kēsi ninyēne/menli ēhye mō de la;

- Wō sukulu sua ne anu
- E gōnwo kpālē
- Wō ēkponle ne
- Kē sukulu ēkē ne si de la

Adwenle mōō wō dumangilenu nwo a le kē, ōle edwēkēkpōkē mōō yēfa yēkile kēsi duma bie de la. Dumangilenu le edwēkēmgbōkē mōō yēfa yēka edwēkē yēfale subane mōō awie anzēē deē bie lē la anwo. Dumangilenu ndonwo bie mō a le amunli, bile, akōlōnlome, fufule, ezinra, tendenle, kēlēma, futufutu, kpole, ekyi, ēdenra, anyelielē, nyane, nrēlēbē, nōhālē nee mōō ēha la. ēhye mō a le ndonwo mōō kile kē bēzi bēva dumangilenu ndonwo bēli gyima wō ēdendēmunli nu la.

- i. Mekulo azua *dēba*.
- ii. Kakula nrenyia ne le *tendenle ēdenra*.
- iii. Aku ze *nwoma* tēla ō diema nrenyia ne

Wō ndonwo (i) ne anu, edwēkēkpōkē *dēba* ēlēkile amaa yēanwu sua holē mōō tendēvolē ne kulo la. Wō (ii) ne anu, edwēkēkpōkē *tendenle* nee ēdenra ēlēkile amaa yēanwu kē kakula nrenyia ne sonla baka ne de la. Wō (iii) anu noko bēlēdua edwēkēmgbōkē *nwoma* tēla azo bēava Aku nee ō diema nrenyia ne bēatoto nwo.

Dumangilenu Ngakyile

Yēlē dumangilenu ekpunli ngakyile, nuhua titili ne mō mōō yēbazukoa la a le;

- Fōnwohilelē dumangilenu
- Dodohilelē dumangilenu
- Subanehilelē dumangilenu
- Ndotonwo dumangilenu

Wō ēhye abo, fōnwohilelē dumagya (ēhye, ēhendēē/zōhane, ēhye mō, ēhendēē mō) a bēfa bēdi dumangilenu gyima a ōluakē bēkile deēholē kpōkyēē mōō bēlēka nwolē edwēkē la. Nea ndonwo ne mōō wō ēkē la:

- a. Kale ēhye le fofolē.
- b. Raalē ne a lē azua ēhendēē ne mō.
- c. Sua ēhendēē le me ze ēdēē.
- d. Aku ēlētō azua ēhye mō.

Ndotonwo dumangilenu

Yɛdua zo yɛfa menli anzɛɛ ninyɛne nwiɔ subane yɛtoto nwo. Ndotonwo dumangilenu ɛhye mɔ bie a le ekyi kpale, anwuma kpale, koatee kpale, nwoma kpale, dɔɔnwo/zonle...tɛla, ekyi.....tɛla nee mɔɔ ɛha la. Wɔ ndonwo ɛhye mɔ anu yɛva ndotonwo dumangilenu a yɛli gyima a.

- a. Alee ɛhye *bole enyɛ se*.
- b. Aama ze *nwoma kpale* tɛla Kofi.
- c. Kale fufule ne anwo yɛ *ndɛ kpale tɛla* nuhua buluu ne.
- d. Wɔ ezukoa ne le *ekyi tɛla* me deɛ ne.

Dodohileɛ dumangilenu

Dumangilenu ɛhye mɔ ka edwɛkɛ fale dodo nwo. Bɛdi dumangilenu gyima ɔluakɛ bɛkile duma bie ye dodo mɔɔ ɔde la. Nea ndonwo ɛhye mɔ.

- a. Mendɔle awule *bie*.
- b. Bɛdonle aholonvia *nwiɔ*.
- c. Ohyia asikyɛɛ ekyi.
- d. Mbuluku *dɔɔnwo* wɔ me ɛlɛka ne anu.

Kɛside/subanehileɛ dumangilenu

Kɛside/subanehileɛ dumangilenu kile maa yɛnwo kesi duma bie de anzɛɛ subane mɔɔ duma hole ne da ye ali la. Bɛkile duma nu. Dumangilenu ndonwo dɔɔnwo ne ala vea ɛhye mɔ abo. Nea ndonwo ɛhye mɔ.

- a. Kale ne le *dɛba*
- b. Meɛ buluku *ekyi bie*.
- c. Alee ne le *keɛma*.
- d. Menwunle bɔɔso *kpole bie*.

Gyima

1. Sia kɔnlea edwɛkɛmgbɔkɛ ne mɔ mɔɔ ɛnwunle bɛ wɔ ezukoalɛdeɛ ɛhye mɔlebebo la. Gua bɛ ekpunli fɔɔnwo nu wɔ fɔɔnwohileɛ, dodohileɛ anzɛɛ subanehileɛ dumangilenu ne mɔ abo. Maa ndonwo bieko boka ekpunli ko biala anwo.
2. Kenga ɛgengadeɛ ne mɔɔ wɔ aze ɛke la na kpɔnde dumangilenu ne mɔ mɔɔ wɔ nu la. Gua dumangilenu ne mɔɔ wɔkpɔnde la ekpunli fɔɔnwo

nu wā fōonwohilelē, dodohilelē nee subanehilelē abo na siezie ε nwo kē ebava wā gyima ne wādo gua wāahile sukoavoma mōo ēha la.

Kolaa na akōle abo mōo tō zo nsa wā zōhane nwonlomō ne la, enee asee menli mōo wā Alata numule ekyi ne azo la eyia kē beyia bē belemgbunli ne. Enee alehele ne mō ewulowula fufule fufule. Bēbo bē ti abotile fufule fufule na bē gyakē gugua aze.

Beyia kē bēfa ebule bēamaa bē belemgbunli ne. Tetedwēkē da ye ali kē, meke tendenle mōo eze ēhō la, belemgbunli mōo olī belemgbunli fofole ne anyunlu la lile gyima kpale boale namule ne anu amra. Mōo namule ne azo eya kōsōti yelale na sane kakabenle dele zile namule ne azo la, oyele bē moale. Sane zokoēle aako biala mōo wā namule ne azo la anu na omaanle menli yele bebeteē mōo enee bēnlē anyelazo a.

Zōhane sonla ne a vale aleē ebelete vile ye eya ne mōo wā namule mōo zua bē la anu orelēle menli ne a. Menli ne vale ye ziele bē belemgbunli hilele bē nyenzōle wā nyele mōo oyele omaanle bē la. Bēzonlenle ye evolē biala bēhilele bē moyelē wā ye gyima kpale nwo.

Kē mōo yenwu ye wā ndonwo ne mōo wā aze ēke la, subanehilelē dumangilenu ne kola toa duma ne mōo okile nu la wā meke mōo yēkpōkē (le) li bē avinli ēlēkile ngitanwolilē la. Ehye kile kē otoa yēkpōkē ne ndinli zo. Ndonwo;

- a. Sua ne le *kelēma*.
- b. Wate ne mōo bō ε sa la le *kelēma*.
- c. Amongo ne mōo ēlēdi la le *amolē*.
- d. Baka ne mōo menwunle ye la le *tendenle*.

Subanehilelē dumangilenu ehye mō kola **toa** duma ne mōo bēkile nu la ndinli zo wā ēdendēmunli nu. Ndonwo bie mō a le:

- a. Ehye le sua *kelēma*.
- b. Menwunle baka *tendenle* bie.
- c. Me nli dōle wate *kelēma* bie maanle me.
- d. Medi amango *amolē* kenle ko biala.

Emomu saa aluma nwiō doa zo wā ēdendēmunli ko anu a, **mōo li moa** la kile mōo otō zo nwiō la anu. Ovi duma abusua nu edeē noko ogyi dumangilenu gyinlabelē. Ndonwo a le ehye mō;

- a. Oda *bolōgo* sua nu.
- b. *Teleku Bokazo* belemgbunli ne ēli konim.
- c. *Taboa* esokpa engyē.

Mobonu Kpuyia

1. Gua dumangilenu ne mo moo wo aze eke la wo be ekpunli foonwo ne mo anu na fa wo nyelebenloa ne to gua. Owo ke ekpunli ne mo kile deemoti beguale dumangilenu ne mo wo zohane ekpunli ne mo abo la.
  - i. anwo feloko
  - ii. tendenle
  - iii. feloko(ye fe)
  - iv. kelama
  - v. foa
  - vi. kokole
  - vii. atisesebe
  - viii. buluu
  - ix. ewia nu
  - x. ehende
  - xi. ehende mo
  - xii. nsa
  - xiii. bie
2. Kenga egengadee ne na yeye edwekemiza ehye mo anloa.
  - i. Kile dumangilenu ne moo wo egengadee ne anu la kosoti.
  - ii. Gua dumangilenu ne moo wohile la wo be ekpunli foonwo ne mo abo.
  - iii. Fa dumangilenu ne moo wohile wo egengadee ne anu la ekpunli ko biala anwo ndonwo nnu kelhele edendemunli.

Dwon dule ye adenle mo li moa hokpolale o diema nrenyia kpanyinli ne wo suakpole bie azo. Ovide ezuavole booso ne anu odwule aze ala la, o nye liele sua ne azo kelama ne nwo. Obale o bo ke onea azua adendenle ne mo, awodenle azo bokoboko ne mo, yee kesi enee menli elako ba la. Moa onwunle be la maanle o rele vile ke owo ke ofele o diema nrenyia ne ke orava ye wo kale agyinlalee eleka ne. Eke ne ala Dwon hakyele na oyele ye fonu deba ne ovide ye baage bile ne anu na obale o bo ke ofele o diema nrenyia ne.

Kolaa na ye fonu ne azu awie la, kale fufule bie ragyinlanle bikyele eleka mɔɔ Dwɔn gyi la ekyii. Ɔvare ɔ nyunlu monvoo ne ɔbukele kale ne anyunlu anleke ne ndɛndɛ na ɔvole kale ne. Kɛmɔ ɔvi eleka mɔɔ ɛnee Dwɔn gyi la mɔɔ kɔ ɔ diema nrenyia kpanyinli ne sua nu la le mitini(miniti) bulu nee nnu la ati yeangye fee yeɛ be mu nwiɔ bedwule sua nu a. Nzinlii mɔɔ Dwɔn liele ye ɛnwomenle mɔɔ feta wiele la, bɛmaanle ye aleɛ fɛleko bie ɔvare ɔzɔle ye ɛhɔne ne anloa.

Yekpøke a le duzu ?

Duzu a eyele ye nwonlomø ye a ? Kελεηεε gyima ne mø.

Duzu adwenle a εε ye wø wø sukulu ezukoaledεε ne mø anwo a ? Kελεηεε wø nzuzule ne mø.

Siezie ε nwo ke εbava wø nzuzule ne wøado gua amaa sukoavoma køøøti awowo nwole adwenle.

Yekpøke a le edwekεkpøke møø kile nyeeε la. Yekpøke eza noko kile edwekεmgbøke anzεε εdendεsinli møø kile gyinlabelε la (ndonwo; te nganee, nyi, funvoa, nyia, kulo, kpø, ze/nwu, nee møø εha la.)

Yekpøke møø finde εdendεmunli nu la kola fa nyiavo anzεε ønva nyiavo. Adenle εhye azo maa yenya nyiavoanvakpøke, nyiavokpøke yεε mønwoniyiavokpøke.

Nyiavokpøke

Nyiavokpøke a le yekpøke ne møø fa nyiavo wø εdendεmunli nu la. Ndonwo bie mø a le to, no, ka, sa, di, kεε nee møø εha la. Ndonwo bie mø wø εdendεmunli nu

1. Kilehilevole ne *donle* awule.
2. Sukoavoma ne *zale* nzule.
3. Kofi nee Adwoba *di* dwølwfo.
4. Kale ne *vale* bakamra.
5. Adenduvoma ne *vole* kale ne.

Edwekεmgbøke ne mø møø bæhyeehyea bæ wø εdendεmunli ne mø ko biala anu la le nyiavokpøke. Boavo ne anzεε nyiavo ne toa yekpøke ne. Wø ndonwo 1 ne anu nyiavo ne a le *awule* yεε wø ndonwo 5 ne anu nyiavo ne a le *kale* ne.

Nyiavoanvakpøke

εhye mø a le yekpøke møø εnva nyiavo la. Bεngyia nyiavo na bæ ndelebεbo ala ali. Edwekεmgbøke anzεε εdendεsinli bie mø kola toa bæ noko meke dønwo ne ala εhye mø le yekpøkεngilenu. Ndonwo bie mø a le wu, tu, yalo, su, nyi nee møø εha la. Ndonwo wø εdendεmunli nu.

1. Bεda ne εleyalo.
2. Nyamenleakatiba ne *tu* ndendε.
3. Sukoavo ne anye zo *bulule* arelevile nu.

Yékpóke ne mɔ mɔɔ béhyeéhyea bé la le nyiavoanvakpóke. Wɔ ndonwo 2 & 3 ne anu edwekemgbóke ne mɔɔ doɔdoá yékpóke ne mɔ la le yékpókengilenu. Bénle nyiavo. Yékpókengilenu anwo ezukoalédeé ne badao zo amozii.

Mɔnwonyiavokpóke

Mɔnwonyiavokpóke a le yékpóke mɔɔ fa nyiavo nee dievo meké ko ne ala la. Ogyi gyinlabelé nwiɔ. Nyiavo a le duma anzéé dumagya ne mɔɔ te édendémunli ne anu nyéleé ne nyane ne. Dievo ne a le duma anzéé dumagya ne mɔɔ asa ka édendémunli ne anu ahyélédeé ne a. Mɔnwonyiavokpóke ndonwo bie mɔ a le maa, soa, biza, tua, nee mɔɔ bokeboka nwo la. Nea ndonwo éhye mɔ;

1. Awovolé ne mɔ *maanle* béda ne ninyéne.
2. Kilehilevolé ne *nwanle* sukoavoma ne ahyélédeé.
3. Ndenebuavolé ne *bizale* lɔyanli ne kpuyia.
4. Raalé ne *maanle* ɔ gɔnwɔ ne ahyélédeé.
5. *Omaanle* ye bólo.

Wɔ ndonwo 1 ne anu, dievo ne a le *béda ne* yéé nyiavo ne a le *ninyéne*. Wɔ ndonwo 4 ne noko anu, yénwu ké dievo ne a le ɔ gɔnwɔ ne yéé nyiavo ne a le edwekékpóke *ahyéledeé*.

Gyima 1

1. Duzu a le yékpóke ? Fa é ti anwo edwekemgbóke kile nu.
2. Kilehile yékpóke ekpunli ngakyile ne mɔ anu sikalé.
3. Fa émakelé sékélené kile ye wɔ ékponle ne azo maa yénwu ké ndonwo éhye mɔ le nyiavokpóke, nyiavoanvakpóke anzéé mɔnwonyiavokpóke.

Yékpóke	Nyiavokpóke	Nyiavoanvakpóke	Mɔnwonyiavokpóke
bu	√		
sele			
bolé			
to			
kenga			
si			

Yĕkpŏkĕ	Nyiavokpŏkĕ	Nyiavoanvakpŏkĕ	Mŏnwonyiavokpŏkĕ
tia			
bŏ			
bo			
pia			
yalo			

Gyima 2

Ɛ nee Ɛ gŏnwŏ ne mŏŏ de nwo la Ɛgenga adawu ne mŏŏ wŏ Ɛke la. Bekponde nuhua yĕkpŏkĕ ne mŏ kŏsŏŏti na begua be ekpunli fŏŏnwŏ nu wŏ yĕkpŏkĕ ekpunli ngakyile; nyiavokpŏkĕ, nyiavoanvakpŏkĕ nee mŏnwonyiavokpŏkĕ ne mŏ abo. Bewie a, beha be nwo bebŏ nu beva yĕkpŏkĕ ne mŏ mŏŏ behile la keye nnu behelĕle Ɛdendĕmunli. Ndonwo; *Anrĕe mekehulo ke mekezukoa mekehye.*

Evi azule ne anloa mŏŏ pĕ kŏ ŏ nzi la Ɛnee embo mita abulanlu, noko akee Ɛnee mekehulo ke mekewe kilomita ko azĕe mŏŏ bo la, wŏ azule mŏŏ abo kŏ na Əle kalangala la anu. Enee Ɛke ne bŏne Ɛlenrene nwo.

Mŏŏ menzieziele me nwo ke mekŏ azule ne anu la, menvale me etu ne menzianle me gye nu na menvale nzĕlele mendwule azule kpotolera ne anu. Menweele ke awie mŏŏ bŏ zo mŏŏ Ɛlesukoa Ɛwele la. Enee azule ne ezenle anloa Ɛnye se ye nuhua le wuluwulu ekyi. Noko akee Ɛzulole Ɛyele hunle me, na Əyele me ke mele kŏ nyaanya.

Mendwule avinli la, arĕlevile nu ala, azule ne anu yele Ɛse, na me kenra zile ndĕtĕle ezukue zo na me adwenle yele me ke, Ɛlenrene ŏ, na mŏŏ me adwenle yele me basaa la, etu ne vile me nloa anu dŏle azule ne anu.

Mŏŏ menwudwule azule ne ekyii la, eza mendŏle kuma nu bieko. Me nye kara me nwo zo la, Ɛnee mewŏ azule ne anloa wŏ ŏ nzi la. Ndĕndĕ nu ala, menvole mengŏle azĕle ketekete ne azo. Ō muala rale awiele, noko akee me konlede ko kye mŏŏ mele ye la vile me sa.

Duzu a le yekpøkengilenu ?

Nea nvoninli ne m̀ẁ ẁ aze eke la. Kε m̀bεda ne m̀ẁ εlesi anriandi ε ? Mεkε ne boni anu a εhye εlek̀ẁ zo a ? Nienwu a nyεlεε ne εlek̀ẁ zo a ? Duzu ati a nyεlεε ne εlek̀ẁ zo a ?

Yekpøkengilenu a le edwekεmgbokε anzεε εdendεsinli m̀ẁẁ kile nu maa yεnyia yekpøkε m̀ẁẁ εdendεmunli nu la anwo ndelebεbo kpale a. Yekpøkengilenu eza kola kilehile yekpøkengilenu fofole noko anu. Kεsi εdiale εrale sukulu εne ε, εdiale nyaanyaa, ndεndε anzεε ndεndε kpale? Bie a εdiale ndεndε kpale a εrale sukulu a. Edwekεkpøkε *ndεndε* kile kεsi εdiale εrale sukulu la, εhye ati ɔle yekpøkengilenu. Yεgyinla kε yekpøkengilenu si kile yekpøkε nu la azo a, yεnyia yekpøkengilenu ekpunli ngakyile ne m̀ẁ a. Ekpunli ngakyile εhye m̀ẁ a le: kεsi, εleka, mεkε, dodo, deεm̀ti/bodane yεε εleka-m̀ẁẁ ɔdwu la yekpøkengilenu.

Kεsi yekpøkengilenu

Yekpøkengilenu εhye kile *kεsi nyεlεε* bie si, εlesi, zile anzεε bazi la. Ndonwo bie m̀ẁ a ẁ εdendεmunli m̀ẁẁ aze eke anu la.

1. Sukoavo ne diale *ndεndε* hɔle sukulu.
2. Nwɔhoadivoma ne lile nwɔhoa ne *bεtεε*.
3. Edwendovoma eku ne dole edwene ne aze *bεtεε*.
4. Aloma dole edwene *fεlεko* ẁ anwumanyunlu.

εleka yekpøkengilenu

εleka yekpøkengilenu kile εleka kpøkyye m̀ẁẁ nyεlεε bie hɔle zo anzεε εlek̀ẁ zo la. Ndonwo bie m̀ẁ a bεhile ẁ εdendεmunli ne m̀ẁ anu la.

1. Sukoavoma ne gyigyī *alienwo*.
2. Koasi nee Akasi eleda *anwuma*.
3. Sukoavoma ne kpondenle ngelata ne wō eleka biala.
4. Mbēda ne mō de *Kasoa*.

Mekē yēkpōkēngilenu

Mekē yēkpōkēngilenu kile mekē kpōkyee mō nyēlee bie si la. Ndonwo bie mō a wō edendēmunli nu wō aze eke la.

1. Sukoavoma mō bawie sukulu la hēlēle bē sōnea ne *anoma*.
2. Ene yēbali yē ewiazo aleē ne wō ɔfese eke.
3. Ayia bahō zo *nwonlomō dōne ngōnla*.

Dodo/fane yēkpōkēngilenu

Ehye kile fane dodo mō nyēlee bie si la. Yēkpōkēngilenu ehye mō mekē dōnwo ne ala bō edendēmunli bo anzēe dwula edendēmunli. Nuhua ekyi bie a ta findevinde edendēmunli avinli a. Ndonwo bie mō a le evole evole, evole biala, eē, dahuu, dapene biala, kenle ko biala nee mō eha la. Nea ndonwo ne mō mō wō aze edendēmunli ne mō anu la;

1. Bēdi evoyia evole biala.
2. Yēdi aleē *kenle ko biala*.
3. Bēnlie subane etane bēndo nu eē wō sukulu .
4. Bēsi mbēda adua kē *dahuu* bēkpuda bē gye.
5. Mēba eke *dahuu*.

Wō anwuma edendēmunli ne mō anu, dodo yēkpōkēngilenu ne mō a le evole biala, kenle *ko biala*, eē, nee *dahuu*. Yēnwu yēkpōkēngilenu eē nee *dahuu* kē bēvinde edendēmunli ne avinli. Wō ndonwo 5 ne anu, yēkpōkēngilenu *dahuu* a dwula edendēmunli ne a.

Deemōti/Bodane yēkpōkēngilenu

Yēkpōkēngilenu ehye mō kile deē mō ɔti bēyē nyēlee bie anzēe deē mō ɔti nzidwēkē bie si la. Yēkpōkēngilenu ehye ndonwo bie mō a le ɔluakē, ɔti, noko akee, yemōti, edeē, amaa nee mō eha la. Ndonwo wō edendēmunli nu a wō aze eke la.

1. Mēlēfi eke ndē *amaa* telafeke angye me.
2. Sukulu maanle adenle ɔti sukoavoma ne hōle suanu.
3. Mēngōle gua nu edeē, noko meannya fēlē.

4. Bēda ne zunle ōluake ēhōne ēleku ye.

Eleka-mā-ōdwo yekpōkengilenu

Yekpōkengilenu ehye a le edwekekpōke mā kile eleka mā bēye nyēlē bie bēhōdwo anzēē ka yekpōkengilenu fofolē anwo edweke ōmaa yēnwu eleka mā nyēlē ne ēhōdwo anzēē nyēlē ne kpōmgbōse. Yekpōkengilenu ehye mā boa maa yekpōgya edwekemgbōke ne mā bēka nwole edweke la zo anzēē bēka bē aze. Ndonwo bie mā a le bōkō, kolaa, somaa, kpale, kpole kpale, zēhae, nwanwane nee mā ēha la. Nea ndonwo ne mā wō aze ēke la:

1. Dazia mā wō alee ne anu la anloa yē se *somaa*.
2. Bēye sua ne anu bōkōbōkō *zēhae*.
3. Bēbole awule ne kpole *somaa*.
4. Ōlile alee ne kēlema *bōkō*.

Gyima 1

Kakye nyēlē ne mā hōle zolē wō ezukoalēdeē ne mōlebēbo la. Ebanyia yekpōkengilenu bie mā mā ēbava wōahile nyēlē ne mā hōle zo wō nvoninli ne anu la. Dua yekpōkengilenu ekpunli ngakyile mā yēzukoa bē kēkala la azo, gua yekpōkengilenu ne mā mā wōnyia bē la wō bē ekpunli fōnwo ne mā abo. Akee ē nee ē gōnwo ēbō nu ēva zōhane yekpōkengilenu ne mā ēhēle edendēmunli mā fale nvoninli ne anwo.

Gyima 2

1. Kilehile ngitanwolilē mā la yekpōkengilenu nee yekpōke avinli la na fa wō nyelebenloa ne to gua.
2. Kilehile yekpōkengilenu ngakyile ne mā anu na maa ko biala anwo ndonwo nsa.
3. Fa ko biala anwo ndonwo nwīō kpōmgbā edendēmunli.
4. Gua yekpōkengilenu ehye mā ekpunli nu wō yekpōkengilenu ngakyile mā wōzukoa la abo na kile deēmōti wōgua bē wō zōhane ekpunli ngakyile ne mā abo la.
  - i. ndēnde
  - ii. kēlema bie
  - iii. nyaanyaa

- iv. anoma
- v. ελε
- vi. ελε
- vii. εvole εvole
- viii. fōnwo
- ix. kpale
- x. dapene ehendeε

Gyima 3

Neenlea εdendemunli εhye mō anu na kilehile γεkrōkengilenu hole mō beva beli gyima wō εdendemunli ne mō ko biala anu la. Akee fa γεkrōkengilenu ne mō mō wōnwo be la anu keye nnu kelehele ε ti anwo εdendemunli na fa to gua.

1. Sukoavoma ne zukoale be εdendele ne wazowazo.
2. Fonu ne hōle zo zunle dedee.
3. Menli ne εhō alienwo.
4. Mede adawu εhye ελε.
5. Edie εdi kpale ρ ?
6. Elēka kale ne basabasa somaa.
7. Mebō me nwo mōdenle dahuu.
8. Ōle nōhale bōkō.
9. Yezole ngyeyele ne anloa ndende.
10. Mezukoa somaa.
11. Ngakula ne mō ta di nwōhoa.
12. Duzu ati a εtebō eke a ?
13. Ōyele se ke mekenwu ye.
14. Kakula ekyi ne se nyiane ke okedo edwene.
15. Ekpōnwō ne wuluwulule benyebenye hōle.

MOBŌNU KPYŪIA

Ngɣɛnu A: Yɛkrɔkɛ

1. Duzu ɛweɛne a la nyɛleɛ yɛkrɔkɛ nee gyinlabelɛ yɛkrɔkɛ avinli a ?
2. Kpɔnde yɛkrɔkɛ mɔɔ wɔ ɛgɛngadɛɛ ɛhyɛ anu la kɔsɔti na fa wɔ nyɛlebɛnloa ne toto ɛ gɔnwo ɛdɛɛ nwo.

Mengɔle ɛnwea nloa la la, menriandinle, menwuluwulule yɛɛ menzile agole wɔ azɛlɛkyɛ ne mɔ anu. Ewia ne bɔle wienyi maanle me nwo yɛle wuluwulu na mɛndele nganɛɛ kɛ mede ngoane nu. Menweɛle, membɔle nzule na menlile nwohɔa wɔ azulɛ ne anu, menzelele na menvale anyɛliɛle menyɛle me nyunlu monvoo. Nyevilenu nloa ne mɔ dule anwomanyunlu, zunle bɔle bɛ ndɛba anu. Menzile, menzieziele na menyɛle ɛnweazo sua menvale kɔngɔlɔbɛɛ yɛɛ awolɛ mralɛ menzieziele ye kɛlɛma bie. Mɔɔ mekɛ hɔle bie la, menyianle alagye memkpɔsale mɛnɛnleanle ɛnwea ne azo memkpɔndɛle ninyɛne mɔɔ sonle bolɛ na menyɛle ngakyɛle debie mɔɔ me rɛle ɛnrvi ɛlɛ a.

3. Gua yɛkrɔkɛ ne mɔɔ wɔhile bɛ wɔ ɛgɛngadɛɛ ne anu la ɛkpunli nu wɔ yɛkrɔkɛ ngakyɛle nsa ne mɔɔ wɔzukɔa la abo.

Ngɣɛnu B: Yɛkrɔkɛngilenu

1. Kɛlɛhɛle gyima bie mɔ mɔɔ ɛta ɛyɛ bɛ dahuu la na kilehile nu kile ɛ gɔnwo maa ɔnwu; kɛsi ɛyɛ bɛ, mekɛ mɔɔ ɛyɛ, ɛleka mɔɔ gyima ne kɔ zo yɛɛ dɛɛmɔti ɛyɛ zɔhane gyima ne mɔ la.
2. Kɛlɛ yɛkrɔkɛngilenu ne mɔ mɔɔ ɛ gɔnwo ne vale hilehilele ye gyima ne ɛyɛle ne mɔ anu la na gua bɛ ɛkpunli fɔɔnwo nu.
3. Kɛlɛ ɛgɛngadɛɛ mɔɔ lɛ edwɛkɛmgbɔkɛ kɛyɛ (50) la fale maanlenu nee menli mɔɔ wɔ ɛleka mɔɔ ɛde la anwo. Yeanyɛ bɔɛ kolaa a, ɔwɔ kɛ wɔ ɛgɛngadɛɛ ne nyia yɛkrɔkɛngilenu 10.

EXTENDED READING

Adomako, K., Odoom, J. and Sackitey, M. (2023). *Akan kasa nhyehyeeε wɔ Asante Twi mu*. Adonai Publications Limited (Topic on verbs, nouns and adjectives)

Amegashie, S.K. (2004). *Evegbe ηϙηλϙ*. Victus Printing Services.

Fromkin, V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *Introduction to Language* (Eighth edition). Thomson Wadsworth. (topic on verbs, adverbs, nouns and adjectives)

Joshi, M. (2021). *Nouns in the English Language: Types and examples*. Manik Joshi. (Topic on nouns)

Thakur, D. (1998). *Linguistics simplified: Syntax*. Bharati Bhawan. (open word class which are nouns adjectives, verbs and adverbs)

REFERENCES

Haspelmath, M. (2001). Word classes and parts of speech. *In International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp16538-16545). Doi:10.1016/Bo-08-043076-7/02959-4

Lier, E. V. (2024). *The Oxford Handbook of Word Classes*. Oxford University Press.

Miguel, J. M. G. (2015). *Transitivity and word classes*. <https://doi.org/10.1075/ivitra.9.13gar>

Prempeh, A. A. (2021). *Asante Twi Nyansapɔ*. Premesco Publications.

Simone, R. & Masini, F. (eds). (2014). *Word classes (Current Issues in Linguistic Theory)*. John Benjamins Publishing Company.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

